

BƏKİR ÇOBANZADƏ NƏVAİ HAQQINDA

BEKIR CHOBANZADE'S THOUGHTS ABOUT NAVAI

РАЗМЫШЛЕНИЯ БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ О НАВОИ

Sevda QASIMOVA

AMEA Folklor İnstitutu
sevda.qasimova.61@mail.ru

Summary

Despite the fact that the prominent scientist Bekir Chobanzade played an important role not only in the development of Azerbaijani linguistics, literary criticism, historiography, but also in the study, research and promotion of ethnic and cultural heritage of the Turkic peoples in general, the scientific and literary heritage of this great scientist has not been studied. If we take into account that the scientific, literary, pedagogical and social activity of B.Chobanzade, a Crimean Tatar by nationality, is mostly connected with Azerbaijan, it is clear that the heavy burden of chobanzade studies falls on the debt and responsibility of Azerbaijani scientists. While appreciating the work of Azerbaijani scientists who have worked in this field, we must note that there is a lot of work to be done in the field of shepherding. In this sense, one of the least studied areas of B.Chobanzade's legacy is the scholar's research in the field of classical literary and cultural heritage.

As a logical result of the research, it can be said that in the works of Bakir Chobanzade, the study of the heritage of Alisher Navai, one of the successors of the Nizami literary school was given a wide place. It is known that the first “Khamsa” was created by the world-famous poet Nizami Ganjavi and this tradition established by the great Azerbaijani poet was continued by other thinkers and poets.

This article analyzes the scientific-theoretical thoughts of Bakir Chobanzade dedicated to Alisher Navai, the successor of Nizami literary school. The author of the article concludes that B. Chobanzade views language as a wealth created by the people, as folklore and explores its sanctity in both scientific and artistic work. All this is an expression of the scientist's great sympathy to the heritage of Alisher Navai.

Key words: Nizami, Navai, Bekir Chobanzade, classical, literary, cultural, heritage, language, folk art, traditions

Несмотря на то, что выдающийся ученый Бекир Чобанзаде сыграл огромную роль не только в развитии азербайджанского языкознания, литературоведения, историографии, но и в целом в направлении изучения, исследования и популяризации этнокультурного наследия тюркских народов, научное и литературное наследие этого великого ученого и литературоведа не изучено на должном уровне. Учитывая, что научная, литературная, педагогическая и общественная деятельность Б.Чобанзаде, который по национальности являлся крымским татаринном, больше связана с Азербайджаном, становится все более очевидным, что время чобанзадеведения входит в круг обязанностей и ответственности азербайджанских ученых. Наряду с высокой оценкой труда азербайджанских ученых, работавших в этой области, проделавших ценную работу, мы должны отметить, что в области чобанзадеведения предстоит проделать довольно много работы. В этом смысле одной из малоизученных областей наследия Б.Чобанзаде являются исследования ученого в области классического литературно-культурного наследия.

Как логическое следствие исследований можно сказать, что в своем творчестве Бекир Чобанзаде уделил широкое место изучению наследия Алишера Навои, одного из последователей литературной школы Низами. Известно, что первая «Хамса» была создана всемирно известным поэтом Низами Гянджеви и эта традиция, заложенная великим азербайджанским поэтом, была продолжена другими поэтами-мыслителями.

В этой статье анализируются научно-теоретические мысли Бекира Чобанзаде, посвященные Алишеру Навои – последователю литературной школы Низами. Автор статьи приходит к выводу, что Б.Чобанзаде рассматривает язык как богатство, созданное народом, как фольклор и исследует его

святость как в научном, так и в художественном творчестве. Все это является выражением безграничной симпатии ученого к наследию Алишера Навои.

Ключевые слова: Низами, Навои, Бекир Чобанзаде, классический, литературный, культурный, наследие, язык, народное творчество, обычаи-традиции

Məlumdur ki, ilk “Xəmsə” dünya şöhrətli şair Nizami Gəncəvi tərəfindən yaradılmış və böyük Azərbaycan şairinin ərəşəyə gətirdiyi bu möhtəşəm abidədəki ənənələr digər mütəfəkkir şairlərin də diqqətini cəlb etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, onlarla şair Nizami Gəncəvi ənənələrini novatorluqla davam etdirərək “Xəmsə” yaratmağa cəhd etmişlər. Akademiyanın müxbir üzvü Nüşabə Araslı bu xüsusda yazır: “Türk dilində “Xəmsə” yazan başqa şairlər də mövzularının müxtəliflikləri ilə seçilmişlər. Bu bir daha təsdiq edir ki, türk ədəbiyyatında “Xəmsə” yazmaq ənənəsi təqlid yolu ilə davam etdirilməmişdir. Ancaq bununla belə “Xəmsə” yazmaq ənənəsi bədii bir növ olmaqla ədəbi janr baxımından böyük Nizaminin adı ilə bağlıdır. Odur ki, başqa “Xəmsə” müəllifləri kimi türk sənətkarları da öz sələflərini ehtiramla xatırlamış, “Xəmsə” yaratmaqla o böyük ustadın qarşısında şairlik imtahanı verdiklərini bildirmişlər” [1, 80]. Ustad hüzurunda şairlik imtahanı verənlərdən və “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Səddi-İskəndəri”, “Səbahi-Səyyarə”, eləcə də başqa əsərlərində Nizami ənənələrinə sədaqətin ifadəsi kimi türk dilində ilk “Xəmsə” yaradanlardan biri də Əlişir Nəvai idi. Əlişir Nəvai özünə ustad hesab etdiyi Nizaminin ənənələrini böyük ustalıq və yaradıcılıqla davam etdirməkdən qürur duyurdu. Vaxtı ilə Məmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı ki, “Nəvai özünü Nizaminin şagirdi saymaqla və ustadından mənəvi kamillik diplomu alması ilə öyünür və fəxr edir”di [5, 79].

Türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizaməddin Əlişir Nəvai 9 fevral 1441-ci ildə Herat şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini doğulduğu şəhərdə alan, Məşhəd və Səmərqənd

şəhərlərində onu daha da təkmilləşdirən və şöhrətlənən Əlişir Nəvai kiçik yaşlarından özbək və fars dillərini mükəmməl poetik nümunələr yaratmaq səviyyəsində öyrənir. Böyük istedad sahibi olan Nəvai 15 yaşında bir şair kimi müasirləri arasında tanınır. Nəvainin atası Siyasetdin Kiçkinə Bahadır Teymuroğullarına mənsub aristokrat ailənin başçısı idi və Xorasan əmiri Əbül Qasım Baburun xidmətində dayanırdı. Ana tərəfdən ulu babası Əbu Səid Çiçək isə Mirzə Bayqaranın bəylərbəyi idi. Əsl adı Nizaməddin Əlişir olan Nəvai Mirzə Bayqaranın nəvəsi Hüseyn Bayqara ilə birlikdə böyümüş və təhsil almışdır. Daha sonralar Hüseyn Bayqara Teymurilər dövlətinin hökmdarı olduğu zaman uşaqlıq dostu Nəvaini özünə köməkçi edir. Ona əvvəl möhürdarlıq, divanbəylik və sonra da “əmir” rütbəsini verdi [6].

Nəvainin Hüseyn Baykara sarayında olması dövrünün sənət adamlarının da inkişafına təkan vermişdi. Çünki o, bir dövlət adamı və şair kimi elm və sənətin, eyni zamanda elm və sənət adamlarının havadarına və müdafiəçisinə çevrildi. Nəvainin sənət adamlarını və sənəti himayə etməsi müəyyən qüvvələrdə paxıllıq və qısqanclıq hissləri yaratmağa başlamışdı. Həmin qaragüruh qüvvələr şairə böhtanlar atmış və onu gözdən salmağa çalışmışlar. Bütün bunlardan təngə gələn şair vəzirlikdən imtina etmiş və Herata gedərək, ömrünün sonunadək (1501-ci il yanvarın 3-nə kimi) yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

Türk dilinin islam dinində dörd böyük müdafiəçisinin olduğunu göstərən B.Çobanzadə qeyd edirdi ki, bunlardan birincisi Mahmud Kaşqari, ikincisi Şeyx Aşiq Paşa, üçüncüsü Nəvai və dördüncüsü Berqamalı Qədridir [4, 73].

Əlişir Nəvainin dövrü və mühiti barədə müfəssəl məlumat verən professor Bəkir Çobanzadə yazırdı: “Nəvai zamanında Orta Asiya, Kiçik Asiya, Hindistan birləşib bir aləm meydana gətirmişdi ki, bu aləmin irqi nöqtəyi-nəzərdən siyasi və idari rəhbəri türk-moğol, elmi və mədəni rəhbərləri ərəblə fars idi” [2, 227].

Göründüyü kimi, həmin illərdə siyasi hakimiyyət türklərin, elmi və mədəni hakimiyyət isə ərəblərin və farsların əlində idi.

Deyilənlərdən aydın görünür ki, IX-XIV əsrlərdə istər Kiçik və ya Orta Asiyada, istərsə də Şərqdə siyasi hakimiyyət türklərin əlində olsa da, dil, xüsusilə də poeziya və elm dili sahəsində şahlıq kürsüsünü “işğal” edən, ələ keçirən dil ərəb və fars dili idi. Ona görə də Əlişir Nəvai çalışırdı ki, ədəbi-mədəni sahədə şahlıq kürsüsünə türk dilini qaldırsın. Türk dilini bu zirvəyə qaldırmaq, ərəb və fars dilini əvvəlki mənziləsinə salmaq, əyləşdiyi və yerini bərkitdiyi kürsüdən endirmək üçün türk dilində cahanşumul əsərlər yazmaq lazım idi. Təbii ki, bununla da kifayətlənmək olmaz. Bunun üçün türk dilinin kəndlərdə möhkəmləndirdiyi mövqeyinin coğrafiyasını şəhərə, mədrəsəyə, məscidə və s. qədər genişləndirmək lazım idi.

Türk humanitar təfəkkürünün görkəmli simalarından olan professor Bəkir Çobanzadə “Nəvai-dilçi” adlı məqaləsində göstərirdi: “Türk dilini saraya, ədəbiyyata, cameyə, mədrəsəyə, təkyəyə... vəlhasil, əski islam aləminin ictimai müəssisələrinə girməməsinin başlıca səbəbi onun şəhərlərə girməməsidir. Türk dövlətləri şimdiyə qədər tam mənasilə öz şəhərlərinə malik olmamışlardır. Gərək on birinci və gərəksə on yeddinci əsrdə mövcud olan və hətta bugünkü türk ölkələrinin şəhərlərində əksəriyyət əcnəbi ünsürlərdədir. Bu surətlə şəhər dili olamayan türkcə eyni zamanda ədəbi dil də ola bilməmişdir. Çünki ədəbi dil hər şeydən əvvəl hankı tipdə olursa-olsun, şəhər dilidir. Köy və köçəbələrin toplandığı yurtlar yalnız anonim və yazısız xalq ədəbiyyatı meydana gətirə bilər” [2, 233].

Bəkir Çobanzadə bu müddəalarında tamamilə haqlı idi. Həqiqətən də, türk dilinin yayılma coğrafiyası, türk dövlətinin, hətta türk imperiyasının coğrafiyasından qat-qat kiçik idi. Maraqlıdır ki, bu mühitdə məhdudlaşan, yaradıcılıq imkanlarından səmərəli istifadə edə və yararlanma bilməyən həm də folklor idi. Folklor, xalq yaradıcılığı xalqın bütün təbəqələrini, bütün məkanlarda (kənddə və şəhərdə) əhatə etməlidir. Folklorun şəhərdə inkişafı, həm də canlı xalq dilinin şəhərə gəlişi onun ədəbi dilinin inkişafına da təkan verir. Bəkir Çobanzadə (və həm də Əlişir Nəvai)

hesab edirdi ki, yalnız bu yolla (ana dilində mükəmməl ədəbi-mədəni irs və folklor nümunələri yaratmaqla) xalq dilini ədəbi dilə çevirmək və yabançı dillərin mövqeyini zəiflətmək olar.

Doğrudur, B.Çobanzadənin türk dilində yazmaq məsələsində birinciliyi Əlişir Nəvaiyə verməsinə, onun bu istiqamətdəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirməsinə görə Bəkir Çobanzadə ilə mübahisə edənlər də tapılar. Belə ki, hələ XV əsrə qədər Azərbaycanda Həsənoğlundan Qazi Bürhanəddinə, Qazi Bürhanəddindən İmaməddin Nəsimiyə qədər bir çox türk şairləri türk dilində kifayət qədər mükəmməl sənət nümunələri yaratmış və bunlar sonrakı ədəbiyyat üçün təməl rolunu oynamışlar.

Tanınmış alim professor Vilayət Quliyev “Bəkir Çobanzadə macar mətbuatında” adlı məqaləsində yazır: Əlbəttə, şeir dili olaraq türkcəyə kimin birinci müraciət etməsi məsələsində Bəkir Çobanzadə ilə mübahisə aparmaq mümkündür. Çünki həmin proses müəllifin davamlı olaraq fars ədəbiyyatı orbitində saydığı Azərbaycan türkləri arasında daha erkən başlamışdı. Nəvaiyə qədər türk şeir dilinin İzzəddin Həsənoğlu (XIII əsr), Qazi Bürhanəddin (1345-1398), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) kimi görkəmli sənətkarları yetirmişdi. “Ol səbəbdən fars ləfzilə çoxdur nəzm kim, Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur” – deyən Məhəmməd Füzuli (1494-1560) isə Azərbaycan türkcəsi ilə təkrarsız poeziya inciləri yaradaraq bu çətinliyi birdəfəlik və həmişəlik aradan qaldırılmışdı. 1920-ci illərin ikinci yarısında, Bakı Universitetinin professoru kimi Bəkir Çobanzadə bütün bu məsələləri elmi dərinlik və obyektivliklə işıqlandıracaq, Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri haqqında monoqrafiyalar qələmə alacaqdı. Budapeştdə isə təbii ki, tədqiqatçının əlinin altında kifayət qədər material yox idi. Digər tərəfdən, mənbələr olduğu təqdirdə də, ümumi məlumat xarakterli jurnal məqaləsində bütün məsələlərdən geniş şəkildə söz açmaq da, təbii ki, mümkün deyildi” [7].

Hər halda bunlar da yüksək qiymətləndirilməli, türkdilli ədəbiyyatın yaranmasında və formalaşmasında oynadığı rol diqqətdən qaçmamalıdır. Türk dilində yaradılan bu ilk nümunələr

türkdilli ədəbiyyatın ilkin nümunələri idi və bunları heç bir vəchlə kənara itələmək olmaz.

Əlişir Nəvainin türk olduqları halda başqa dildə yazmağa üstünlük verən məsləkdaşlarına etirazını gizlətməyən və onların bu mövqeləri ilə barışmamasını türk xalqlarının ədəbiyyatı və türklük qarşısında tarixi xidməti sayan Bəkir Çobanzadə hesab edirdi ki, “Nəvainin dayandığı dil kitabında zikr etdiyi türk şairlərinin, ədib və filosoflarının dili olmayıb, bəlkə, xalq dilidir. Demək olar ki, Nəvai fars ədəbi dili ilə türk xalq dilini müqayisəyə girisir. Və üstünlüyü bütün tərəfləri ilə türk xalq dilinə verirdi” [2, 233].

Bəkir Çobanzadənin Əlişir Nəvaini təqdir etməsinin əsas səbəblərindən biri də şairin xalq yaradıcılığından, folklordan yaradıcı şəkildə qaynaqlanması, folklora milli kimliyin əsas atributlarından biri və birincisi kimi baxması idi. Tədqiqatlar göstərir ki, B.Çobanzadənin istər elmi, istər bədii, istərsə də pedaqoji fəaliyyətində folklor xüsusi yeri olan hadisədir. Zəngin folklor mühitində böyümüş Çobanzadənin özü də folkloru milli-mənəvi kimliyin mühüm konsepti səviyyəsinə qaldırdı. Bu isə təsadüfi olmayıb, yad etnos içərisində yaşayan kiçik xalqların ictimai şüur və həyatında özünü göstərən qanunauyğunluqdur. Belə etnik toplumlarda etnoqrafik özünəməxsusluqlar milli özünüqoruma və özünüyaşatma mexanizmlərinə çevrilir. Türk milli kimliyinə düşmən kəsilmiş, türk xalqlarının milli kimlik sistemini ardıcıl şəkildə məhv etmək siyasəti yürüdən çar Rusiyasında etnik azlığı təşkil edən Krım tatarları üçün də məhz bir türk olaraq mövcud olmağın yeganə formulu folklordan keçirdi. Çünki folklor etnik-milli kimliyin bütün sxemlərini özündə yaşadır və xalqı daim etnik-milli enerji ilə qidalandırır. Folklor B.Çobanzadənin elmi və bədii yaradıcılığında məhz milli kimliyin dirçəldilməsinə xidmət edir.

B.Çobanzadə türk xalqlarının folklorunu, adət-ənənəsini və etnoqrafiyasını dərindən bildiyi, bu istiqamətdə gələcək nəsillərə böyük elmi miras qoyduğu kimi, öz poetik yaradıcılığında xalqın istək və arzularının ifadəsi olan folklordan geniş bəhrələnməmişdir. Onun şeirlərində folklordan gələn atalar sözləri, zərbi-məsəllər,

qoşma, layla, bayatılar birbaşa iştirak etməsə də, qanı və canı ilə bağlı olduğu xalq ədəbiyyatının, folklorun ruhu və ya hər hansı bir komponenti iştirak edir. B.Çobanzadə milli kimlik məsələsinə toxunarkən konkret bir türk xalqının kimliyindən bəhs açır. Yəni onun üçün ayrılıqda Azərbaycan, özbək, qazax, türkmən... kimliyi yox idi, vahid bir türk milli kimliyi var idi ki, bu da özünü türkdilli xalqların folklorunda daha aydın ifadə edə bilirdi. Sənətkarın tez-tez tarixə və tarixi şəxsiyyətlərə münasibəti də türkün, xüsusilə də Kırım türklərinin milli kimliyinin özünüifadəsinə xidmət edirdi. O, yalnız “biz kimik” və “haradan gəlirik” sualına cavab axtarmır, eyni zamanda “hara gedirik” sualına da cavab verməyə çalışır. B.Çobanzadənin böyüklüyü ondadır ki, onu türk xalqlarının gələcəyi daha çox düşündürürdü. Lakin inkaredilməz faktdır ki, gələcəyə aparıcı yol başlanğıcını keçmişdən alır. Ona görə də keçmişə anma, tarixi şəxsiyyətləri, türk sərkərdələrini, türk yazar və mütəfəkkirlərini yaddaşdan bu günə gətirmə tamamilə təbiidir və onlar milli kimliyin formalaşmasında müstəsna rol oynayır. B.Çobanzadə, bu cəhətdən, türk xalqlarının tarixindəki və taleyindəki bəzi çatışmazlıqları buraxılmış səhvlərdə görür. Milli kimlik həm də millətin imici ilə bağlı məsələdir. Millətin dünyada formalaşmış imici onun bir millət olaraq tanınması üçün olduqca vacib məsələdir. Bu məsələnin B.Çobanzadəni bir vətəndaş şair kimi narahat etməsi və onun türkün imicinə zərbə vuran qüvvələrə qarşı üsyanı olduqca təbiidir. Təkrardan qorxmadan bir daha qeyd etməliyik ki, alim Əlişir Nəvaini də türk milli kimliyini uca tutduğuna görə təqdir edirdi.

Ədəbi əsərlərində xalq dilinə xüsusi önəm verdiyinə görə də B.Çobanzadə Ə.Nəvainin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, hətta o, Nəvaini pir adlandırmışdır. Çünki dil insana öz varlığını ana dilində isbatlayır. Ana dili onun milli kimliyidi və ana dili onun özünüdərkidi. Şairin “Savaşa, dostlarım” şeirində oxuyuruq:

Yerdən çıxmamışam, əslim-nəslim var,
Bu dildə yaratdı neçə ozanlar.
Nəvai pirimdir, ozanlar başı,
Tatarca oxuyan bir tatar yaşı

... Harada duyulsa Nəvai dili,
Harada açılsa Tukayın gülü,
O yerlər yurdumuz, o ağ torpaqda,
Sevinclə ölərək mahnı dodaqda.
Yurd üçün, taxt üçün savaşıq, öldük,
Qara göz, zülf üçün nələrə dözdük.
Qaldı öz dilimiz yetim, anasız,
Ana dil yaşlanan, qocalan qart qız [3, 128-129].

B.Çobanzadə “Savaşa, dostlarım” şeirində böyük təəssüf hissi ilə qeyd edirdi ki, bir xalq olaraq biz yurd üçün savaşa da, dil üçün vuruşmadıq. Yuxarıdakı misralarda folklordan boy alan qart qız ifadəsinin dillə assosiasiyası da olduqca maraqlıdır.

Demədim, böyük bir ərən gözlədim,
Tanrıdan Nəvai, Çingiz istədim [3, 129].

“Savaşa, dostlarım” şeirinin sonunda şair xalqa xidmətlərinin miqyas genişliyinə və türkün yaratdığı sərvətləri, mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, xalqın istək və arzularına bağlılığına görə Nəvai ilə Çingiz xan arasında bir yaxınlıq görür. Əslində bu yaxınlıq xalqına sədaqətlə xidmət edən sərkərdə ilə şair, qılıncla qələm, güclə ağıl arasındakı yaxınlıqdı. Ağılla gücün vəhdəti ideyasını qabarıq şəkildə diqqət mərkəzinə çəkən Əlişir Nəvai bu məsələdə də Nizami Gəncəvidən və xalq yaradıcılığından ilham alırdı.

QAYNAQLAR

1. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, “Elm”, 1980
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş bədii əsərləri (Tərtib edən Ramiz Əskər), Bakı, BXQR, 2012
4. Nəvai. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, 1926
5. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Azərənşr, 1991
6. https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Ffi%C5%9Ffir_N%C9%99vai
7. <https://525.az/news/76651-bekir-cobanzade-macar-metbuatinda>